

Voedingseducatie in het VO

'Handreikingen voor het design van een permanente urgentie'

-Verkorte weergave -

Foto voorblad: Leerlingen O&O van het Da Vinci College Kagerstraat tijdens het maken van "het Duurzame Gerecht" voor het Grand Café van de Hortus botanicus, Leiden (H. Jelles).

Marlon van der Waal

Onderzoeksbureau Nature at Sight

In opdracht van het Programmabureau Jong Leren Eten

Januari 2019

Dankwoord:

Graag wil ik iedereen hartelijk bedanken die direct of indirect heeft meegewerkt aan de totstandkoming van dit rapport: leidinggevendenden, docenten, leerlingen van de deelnemende 7 schoollocaties in Leiden, ontwikkelaars, medewerkers van overige 'toeleverende' organisaties, wetenschappers, medewerkers van de overheid en, uiteraard, de makelaars van JLE. Het waren mooie, onvergetelijke gesprekken. Ik hoop dat dit rapport mag bijdragen aan een groeiende aandacht voor het thema gezonde, duurzame voeding in het VO zodat het voor alle leerlingen zowel een genot als een vanzelfsprekendheid wordt te kiezen voor wat goed is voor het leven op aarde.

Marlon van der Waal

Nature at Sight
info@natureatsight.nl

Geachte lezer,

Op verzoek van het Programmabureau JLE is, naast het volledige rapport, deze verkorte weergave samengesteld van het onderzoek naar: 'kansen voor structurele inbedding van gezonde en duurzame voeding en voedsel in het VO'. Hierin treft u de volgende onderdelen:

I.	Samenvatting van de resultaten	p. 3 t/m 5
II.	Opbouw van het onderzoek	p. 5 t/m 6
III.	Onderzoeksvragen en conclusies	p. 6 t/m 16
IV.	Aanbevelingen	p. 17 t/m 25
V.	Lijst geïnterviewden	p. 26 t/m 28

Voor een gedetailleerde uitwerking van de onderzoeksvragen en nadere informatie over deelnemende organisaties, scholen, afzonderlijke onderzoeksgroepen en een serie van 11 inspirerende voorbeelden verwijs ik graag naar het volledige rapport. Dit kunt u opvragen bij info@natureatsight.nl en via de website <https://jonglereneten.nl>

I. Samenvatting resultaten

In deze meervoudige complexe case study in Leiden naar kansen voor structurele inbedding van voedingseducatie in het VO zijn in 2018 verschillende onderzoeklijnen uitgezet. Via een serie van 67 semigestructureerde interviews zijn deze kansen bij 7 schoollocaties, GGD Hollands Midden, JOGG Leiden, gemeente Leiden en provincie Zuid-Holland, ontwikkelaars en enkele andere aan het VO 'toeleverende' organisaties in kaart gebracht. Ook zijn twee lesmethoden geanalyseerd in de wijze waarop gezonde, duurzame voeding en voedsel voorkomt en zijn aansprekende voorbeelden uit de praktijk verzameld. De schoollocaties bieden alle een theoretisch georiënteerd onderwijsprogramma (vmbo tl, havo, vwo) aan. Vragen in interviews richten zich op de door het RIVM gehanteerde pijlers: beleid, educatie, signalering en omgeving. Aandacht voor gezonde én duurzame voeding en voedsel is op de meeste scholen aanwezig maar nauwelijks zichtbaar, versnipperd, onoverzichtelijk, persoonsafhankelijk en niet gekoppeld. Voeding is een thema in gezondheidscontroles van leerlingen in de onderbouw (1e/2e klas) en bovenbouw (3e/4e klas). De gezondheidsbevorderaars van GGD Hollands Midden (GGD HM) voeren deze taak uit samen met jeugdverpleegkundigen, artsen en zorgcoördinatoren. Gezonde School-coördinatoren (vaak docenten) van een school kunnen aandacht voor het thema genereren en stimuleren. Aandacht voor gezonde voeding is in deze "zorg-route" wel aanwezig, maar relatief marginaal en duurzaamheid speelt geen rol. De nadruk ligt op de vraag of de jongeren genoeg of te veel eten en niet in de eerste plaats wát ze eten en of het duurzaam is.

Voor de inhoud van het onderwijs geldt een aanbodverplichting in de onderbouw via kerndoelen. Voeding is indirect hierin opgenomen. In de bovenbouw gelden binnen de vakken: 'biologie', 'natuur, leven en technologie' en 'algemene natuurwetenschappen' eindtermen die betrekking hebben op voeding. Gezond en duurzaam hoeft niet noodzakelijkerwijs gekoppeld te zijn. In de geanalyseerde methoden: 'Chemie' (scheikunde) en 'Nectar' (biologie) uit klas 2/3 havo/vwo is vrij veel aandacht voor voedsel en voeding, maar dit bestrijkt niet de hele leerlijn voeding van SLO. Op één locatie is het thema geïntegreerd in visie, beleid,

vakken, activiteitenweek en schoolkantine. Diverse schoollocaties hebben activiteitenweken georganiseerd waarin voeding een hoofd- of bijrol heeft. In een enkel geval kan een initiatief van een docent uitgroeien tot een project dat jarenlang in gebruik blijft. Over het algemeen wordt inbedding van gezonde voedingseducatie als meest kansrijk voor de onderbouw gezien in aansluiting op het basisonderwijs. Voor duurzaamheid geldt *in het algemeen* dat de kansrijkheid wordt gekoppeld aan niveau en leerjaar. Hoe hoger hoe meer kans. Leuke korte excursies en vakoverstijgende projecten hebben de meeste kans op een snelle invoering maar de kans op langdurige inbedding is ongewis. Er is een grote strijd van thema's om aandacht. Alle scholen zijn op zoek naar manieren waarop duurzaamheid meer gestalte kan krijgen. Koppeling aan een deelthema waar de school al mee bezig is, is eveneens kansrijk. De schoolkantine vormt zowel het uithangbord als de thermometer van het thema op school. Doordat een schoolkantine dagelijks voedsel uitstalt en veel gebruikt wordt is deze bijzonder kansrijk om uit te werken en te integreren met lessen en projecten. Duurzaamheid is in vrijwel iedere Gezonde Schoolkantine (nog) geen thema, maar vooruitdenkende leerlingen zien het verband met keurmerken, dierenwelzijn en klimaat. De voorgenomen samenvoeging van leerwegen in het vmbo tl en gl met een toevoeging van een praktisch deel is eveneens kansrijk, zoals in de combinatie techniek en koken.

Docenten staan in het algemeen kritisch tegenover projecten van educatief ontwikkelaars en kennisbijeenkomsten. De overdaad aan soorten aanbod, de onbekende en onduidelijke kwaliteit ervan, slechte vindbaarheid van wat een docent nodig heeft en matige toepasbaarheid binnen de lessen op school zijn belangrijke struikelblokken. Dit wordt ook door veel ontwikkelaars gezien. De gemeente Leiden heeft samen met ontwikkelaars een nieuwe werkwijze bedacht richting het PO ("het Verwonderpaspoort"). De gemeente heeft de uitvoering van projecten verzelfstandigd. Eén organisatie treedt op als coördinator en verbindt bestaand en nieuw aanbod. De school kan rechtstreeks het gebundelde aanbod boeken. De gemeente is adviseur en ondersteuner. Voedsel is een nieuw thema binnen de duurzame basisvorming van Leiden.

Scholen zijn onbekend met gemeentelijk en provinciaal beleid rond voeding en voedsel en hebben zelf nauwelijks vastgelegd beleid. Wel is er belangstelling om kennis te maken met de Zuid-Hollandse 'voedsel families' en 'proeftuinen' in de duurzame landbouw, met name in de bovenbouw van de vakken aardrijkskunde en biologie. Ook is er belangstelling voor lokale excursie-/subsidiemogelijkheden. Verder geldt dat in een vol lesprogramma waarin de urgentie voor dit thema ontbreekt deelname aan activiteiten en projecten sterk afhankelijk is van factoren zoals afstand, kosten, tijd, educatieve onderbouwing, begeleiding, activiteitsmogelijkheden en aansluiting bij de leefwereld van de jongeren.

Aanbevelingen voor de inbedding van het thema in het VO concentreren zich op een schoolgerichte aanpak. Hierbij zou een "inbeddingsstrategie voor permanente urgentie" van het thema gezonde, duurzame voeding en voedsel een uitgangspunt kunnen vormen. Voedingseducatie vanuit de "zorg-lijn" – "duurzaamheids-lijn" kan het beste op iedere school afzonderlijk in een strategie tot elkaar gebracht worden. Dit plan dient stapsgewijze plannen voor uitvoering te bevatten en gericht te zijn op beleidsverankering, lange én korte termijn activiteiten en inbedding in kantine, curriculum en buitenschoolse activiteiten. Door momenten van controle en reflectie in te bouwen kan de voortgang worden bewaakt. Scholen met weinig ervaring met het thema wordt geadviseerd te starten met korte, aansprekende activiteiten die motiverend werken. Scholen met meer ervaring kunnen ook met meer verdiepende en langduriger trajecten

in aanraking komen, mogelijk uitmondend in een speerpunt voor de school. Schoolkantines zijn overal kansrijke ingangen, net als aansprekende adviesopdrachten voor leerlingen rondom duurzaamheidsthema's. De "zorg-lijn" heeft baat bij extra ondersteuning zodat gezonde voeding op school meer aandacht krijgt en er een heldere taakverdeling ontstaat. Duurzaam geproduceerd voedsel kan onderdeel worden van zowel de Gezonde Schoolkantine als een rol spelen in Gezonde Schoolvignetten. Om de urgentie te verhogen is informatie voor scholen nodig waarin wordt aangetoond dat het noodzakelijk is om dit thema uit de schemering te halen. Een zichtbare link met actueel gemeentelijk en provinciaal beleid werkt versterkend, zeker als het vergezeld wordt van een lijst met lokale educatieve mogelijkheden binnen een brede setting van duurzaamheidsthema's.

II. Opbouw van het onderzoek

Het onderzoek bestaat uit zes onderdelen (A t/m F) die alle een eigen doelstelling en werkwijze kennen (zie het volledige rapport), maar die tezamen een beeld geven van de positionering van en omgang met het thema gezonde, duurzame voeding in en door de 7 deelnemende schoollocaties. Ter voorbereiding op de thematiek is een beknopt literatuuronderzoek uitgevoerd, waarin sleutelrapporten van de overheid en wetenschappelijke artikelen die betrekking hebben op het thema gezonde, duurzame voeding werden doorgenomen op relevantie voor het VO.

Deel A: positionering op scholen van gezonde, duurzame voeding binnen de pijlers beleid, educatie, signalering en voedingsomgeving volgens schoolleiders en docenten

Pijler Beleid: Behelst schoolbeleid rondom gezonde en duurzame voeding, de totstandkoming ervan en de bekendheid en het gebruik van gemeentelijke en provinciale structuren en diensten. Scholen is gevraagd naar hun wensen en ideeën voor verdere inbedding van het thema.

Pijler Educatie: Onderzoek naar de inzet en/of ontwikkeling van leermiddelen op het gebied van gezonde, duurzame voeding en waar deze in de school zijn gepositioneerd. De meest interessante voorbeelden zijn ter inspiratie en verspreiding verzameld. Binnen deze pijler is ook aandacht besteed aan het educatieve aanbod van externen.

Pijler Signalering: Inventarisatie van de manier waarop Gezonde Schooladviseurs van de GGD en de zorg op scholen rondom gezonde voeding is gekoppeld en functioneert en een analyse van 50 berichten van ouders op de website van het Centrum voor Jeugd en Gezin.

Pijler Omgeving: In dit onderzoek wordt met 'omgeving' bedoeld de aanwezigheid en gebruik van voedsel in de leefomgeving. Behelst vragen over schoolfaciliteiten en aanbod in en om de school zoals het kantineaanbod, de automaten en supermarktenbezoek. Ook de invloed van ouders als beïnvloeders van de voedselinname en keuze van leerlingen. Op school trakterende docenten maken eveneens deel uit van deze "voedselomgeving".

Deel B: Gemeente Leiden.

Het in kaart brengen van het huidige gemeentelijke beleid rondom gezonde voeding voor jongeren in het VO. Hiertoe zijn interviews gehouden met enkele verantwoordelijke beleidsambtenaren. Ook zijn scholen gevraagd of zij op de

hoogte zijn van de mogelijkheden van de gemeente en in hoeverre zij er gebruik van maken of willen maken.

Deel C: Provincie Zuid-Holland.

Het in kaart brengen van het huidige provinciale beleid rondom gezonde, duurzame voeding voor jongeren in het VO. Hiertoe zijn interviews gehouden met enkele verantwoordelijke beleidsambtenaren. Ook is scholen gevraagd of zij op de hoogte zijn van de mogelijkheden van de provincie en in hoeverre zij er gebruik van maken of willen maken.

Deel D: 'Ontwikkelaars' die direct of indirect werken met het thema gezonde en/of duurzame voeding richting het VO. In interviews is ontwikkelaars/toeleveranciers gevraagd wat zij ervaren als kansen en belemmeringen voor werken met het thema in het VO.

Deel E: Screening twee lesmethoden. Aan de hand van het *Leerplankader Sport, Beweging en gezonde leefstijl* (2015) van SLO zijn twee VO-lesmethoden gescreend op het voorkomen van het thema gezonde, duurzame voeding.

Deel F: In de Schijnwerpers. Uit het door docenten gebruikte of gemaakte lesmateriaal worden enkele succesvolle voorbeelden in de schijnwerpers gezet ter inspiratie voor scholen, ontwikkelaars/toeleveranciers, beleidsmensen en overige belanghebbenden.

III. Onderzoeksvragen en conclusies

Op grond van *in het rapport* genoemde achtergronden en probleemstelling, is antwoord gezocht op de volgende onderzoeksvragen:

1. *In hoeverre en op welke manier komt gezonde, duurzame voeding/voedsel in school aan de orde in beleid, educatie, omgeving en signalering?*
2. *In hoeverre en op welke manier zijn scholen bekend met gemeentelijk en provinciaal beleid rond gezonde, duurzame voeding/voedsel gericht op VO-scholen?*
3. *In hoeverre en op welke manier zijn scholen bekend met lokale programma's en initiatieven rondom gezonde, duurzame voeding/voedsel?*
4. *Welke ondersteuningsbehoeften leven er in scholen met betrekking tot gezonde, duurzame voeding/voedsel?*
5. *Welke kansen bieden de werkwijze en ondersteuningsbehoeften van scholen de verdere ontwikkeling van het JLE-programma?*

Uitwerking per onderzoeksvraag

Vraag 1: In hoeverre en op welke manier komt gezonde, duurzame voeding in school aan de orde in beleid, educatie, voedingsomgeving en signalering?

In beleid

Bij de meeste schoollocaties is sprake van een zwakke verankering van gezonde, duurzame voeding in de onderwijskundige visie en in het schoolbeleid. Scholen met een Gezonde Schoolkantine hebben een (verplichte) opname hierover in beleid maar dit is in de meeste gevallen nauwelijks zichtbaar op schoolwebsites of in schoolgidsen. Sommige locaties hanteren een "deurbeleid" waarbij enkele ongezonde producten niet door leerlingen de school ingebracht kunnen worden of zorgen ervoor dat leerlingen in de pauze niet van het schoolterrein af mogen. Op

één schoollocatie is een uitgebreid voedselbeleid aanwezig. Het bestuur heeft deze visie bekrachtigd en staat ervoor open om andere scholen te ondersteunen in het ontwikkelen van een visie en het uitvoeren van beleid.

In Educatie

Onderwijs: kerndoelen en eindtermen

Voor de onderbouw van het VO gelden kerndoelen, geordend in 7 domeinen. Voor de thema's "voeding en voedsel" zijn met name de domeinen Mens en Natuur en Mens en Maatschappij van belang. Voeding is impliciet weergegeven in deze kerndoelen. De kerndoelen betreffen een aanbodverplichting. In de bovenbouw hangen verplichtingen samen met de eindtermen per vak. In havo en vwo is een verplichting rond het thema voeding binnen de vakken biologie, anw en nlt. Niet iedere leerling volgt deze lessen. Bij deze vakken vallen de eindtermen met betrekking tot voeding in het leerplankader van SLO binnen het inhoudelijke kerndeel 'voeding en gezondheid' en binnen de subkern 'voeding en groei'. In de biologie vallen daarnaast nog enkele eindtermen binnen het kerndeel 'voedselkwaliteit' en subkern 'eten en duurzaamheid'. In het vmbo zijn de profielen Zorg en Welzijn (vanuit de gezondheidsinsteek) en Groen (vanuit de duurzaamheidsinsteek) het meest verbonden met het thema voeding. Bij Zorg en Welzijn is biologie een verplicht vak. In de bovenbouw vallen de eindtermen biologie binnen dezelfde inhoudelijke kerndelen als bij de havo en vwo. Duurzame voeding als thema is niet verplicht voor de (gehele) onderbouw vo en ook niet in de bovenbouw van het vmbo. Voor de bovenbouw is het voor de meeste leerlingen ook niet verplicht maar voor havo-vwo leerlingen die biologie doen is het verplicht om aan beide aandacht te besteden, maar dit hoeft niet in combinatie/relatie met elkaar.

Binnen schoolvakken en methoden:

De meest aandacht voor aspecten van (gezonde en duurzame) voeding binnen de schoolvakken lijkt aanwezig te zijn in de onderbouw van het VO en met name bij biologie, nlt, aardrijkskunde en scheikunde. De exacte vaststelling hiervan is moeilijk omdat daarvoor een meer uitgebreid onderzoek nodig is. Sommige duurzaamheidsthema's die met voeding zijn verbonden komen juist in de bovenbouw van het vwo naar voren. Daarnaast kan voedsel en voeding een rol spelen bij vakken die door scholen zelf worden ontworpen als O&O en Global Perspectives, waarbij projecten of onderzoeken worden gedaan die uit de interessesfeer van de leerlingen komen of opgezet zijn door de docenten. De hoeveelheid aandacht lijkt op alle niveaus gelijk. Wel zijn er verschillen in benaderingswijze en tempo tussen de niveaus. Op één school wordt voeding en voedsel vrijwel volledig geïntegreerd in het schoolleven.

Uit het onderzoek naar de methode 'Chemie' voor 3 havo voor scheikunde en naar de methode 'Nectar' 2-3 havo/vwo in de onderbouw van biologie komt naar voren dat het leerboek van 'Nectar' de meeste aandacht aan de relatie met gezonde voeding besteedt. Ook heeft het relatief veel aandacht voor voedselkwaliteit. Binnen het activiteitenboek wordt juist meer aandacht gegeven aan voedselkwaliteit. In het leer-werkboek 'Chemie' is er relatief veel aandacht voor voedselproductie en bewerking, een onderdeel van voedselkwaliteit. Als tweede ook voor voedsel en gezondheid. Bij beide methoden is er weinig aandacht voor eten kopen, bereiden en beleven.

Materialen en projecten van scholen:

De meeste docenten in dit onderzoek gaan uit van een methode en hebben afspraken met hun sectie wat zij in een jaar aan lesstof behandelen en welke activiteiten in de les als practicum (bij de bètavakken) ingepland worden. Een deel van die activiteiten kan in een methode staan. Samen met andere secties kan tot vakoverstijgende projecten worden besloten. Aangezien de jaarplannen al gauw vol zitten is er weinig ruimte voor verdere verbreding of verdieping. Educatieve opdrachten in de methode ruimen nogal eens het veld voor een practicum bij biologie. Toch zijn alle docenten in staat om, als zij daartoe aanleiding zien, ruimte te maken voor een ander project of werkwijze. Zo heeft een docente een vakoverstijgende module voeding geschreven die jarenlang is uitgevoerd op haar school. Andere docenten halen lesonderdelen uit bestaande pakketten en vermengen dit met de lesstof van een methode of maken eigen opdrachten met behulp van diverse social media, journalistieke media of vakbladen.

In de Voedselomgeving

Er is veel belangstelling voor een Gezonde Schoolkantine en de meesten hebben al een kantineshaal of vragen er één aan. Van de onderzochte 7 schoollocaties hebben er 2 hun schoolkantine in eigen beheer. Eén schoollocatie heeft een voedingsvignet. Duurzaamheid staat erg in de belangstelling op alle scholen maar speelt geen rol als het om het kantine-eten gaat. Een aanzienlijk deel van de docenten komt niet in de schoolkantine.

De cateraar Catermaat heeft eigen automaten die ook met eigen producten en groenten gevuld kunnen worden. Deze cateraar staat open voor samenwerking met docenten en leerlingen op het gebied van voedingseducatie maar zal daarvoor niet zelf het initiatief nemen. Er wordt weinig tot geen reclame gemaakt voor de Gezonde Schoolkantine. De aantrekkingskracht van ongezonde producten is breed bekend onder leidinggevend en docenten. Een enkele leerling is kritisch en wil zich inzetten voor gezonder, duurzaam voedsel op school. Eén schoollocatie heeft een eigen schooltuin naast de school. De producten ervan worden in de school gebruikt tijdens de kooklessen en zijn verbonden met periode-onderwijs.

Er is veel ongenoegen over het consumptiegedrag van jongeren tijdens de pauze. Bij alle scholen, op één na, gaan leerlingen naar de buurtsuper of pizzeria om voornamelijk goedkoop en ongezond voedsel te halen.

De meeste docenten zien dat de prijzen van populair "ongezond eten" in de supermarkten relatief laag zijn en de "gezonde producten" bij supermarkten en schoolcatering relatief hoog. Docenten spreken in de regel niet met ouders over voeding. Van een schoollocatie is bekend dat ouders jaarlijks overleg in de ouderraad hebben over het voedselaanbod. Driekwart van docenten trakteert in de klas en meestal "ongezond" omdat het lekker en goedkoop is.

In Signalering

Actieve zorg op school voor wat betreft voedingseducatie lijkt (nog) beperkt aanwezig. Zorgcoördinatoren houden zich niet of nauwelijks met het thema bezig. Wel is er aan iedere school in dit onderzoek een Gezonde School-adviseur van de GGD verbonden. De meeste leidinggevend en docenten weten niet wie dat is of verwijzen naar de zorgcoördinator voor meer informatie. In twee gevallen heeft de school een speciale coördinator Gezonde School aangesteld. Een docent vervult deze functie. De GGD controleert op gewicht en leerlingen met voedings- of gewichtsproblemen worden extern gecoacht. De school kan kiezen uit een

serie (landelijke of regionale) gezonde leefstijl programma's die door de GGD op de website aangeboden worden. De grens tussen wat een zorgcoördinator doet en een coördinator Gezonde School is voor betrokkenen niet altijd duidelijk en er is veel vrijheid om een eigen koers te bepalen. Verschillende docenten kiezen ervoor om, met het oog op stigmatisering, in het eerste jaar terughoudend te zijn in het praten en lesgeven over de relatie tussen voeding en gewicht. De jeugdverpleegkundigen zijn vaker op de school dan de Gezonde School-adviseurs en werken met individuele leerlingen. Het thema voeding is met name gericht op gewicht en het zelfbeeld van leerlingen. Duurzaamheid is op vrijwel alle schoollocaties geen issue binnen voeding en wordt ook niet specifiek gestimuleerd. De Gezonde School-adviseurs hebben relatief weinig betaalde uren voor het thema voeding. Daarnaast zijn zij zelfsturend en zijn er geen formele bijscholing bekend binnen het thema (m.u.v. het delen van nieuwe informatie door een collega die specialist is).

Vraag 2: In hoeverre en op welke manier zijn scholen bekend met gemeentelijk en provinciaal beleid rond duurzame/gezonde voeding gericht op VO-scholen?

Gemeentelijk beleid

Er is bij de leidinggevenden vrijwel geen bekendheid met gemeentelijk beleid rond voeding of ondersteuningsmogelijkheden van initiatieven. Er is wel contact met de gemeente als het gaat om duurzame schoolgebouwen. De gemeente Leiden heeft geen vastgestelde voedselstrategie met betrekking tot scholen. Wel wordt er op afzonderlijke beleidsterreinen gewerkt aan meer samenhang en integratie van de domeinen gezondheid, duurzaamheid en onderwijs/educatie. Gezondheid is voornamelijk een taak van de GGD/JGZ/CJG/JOGG. De ambitie is om een gezondere en veilige omgeving voor de jeugd te maken. Dit wordt nu met name vanuit de jeugdhulp gedaan maar de wens is dit uit te breiden in de brede samenleving, inclusief de sportverenigingen, scholen en wijken. Op het gebied van duurzaamheid en voedsel/voeding wordt de nadruk gelegd op de herkomst van voedsel, zoals via de stimulering van bijvoorbeeld stadsboerderijen en stadslandbouw. Een college-brede visie op duurzame basisvorming, waarbinnen voedsel een thema is, is in ontwikkeling en ook is er een nieuwe Lokale Educatieve Agenda (LEA) in de maak. Voeding en voedsel zal daar onderdeel zijn van aandacht voor gezonde leefstijl.

De NDE-educatie is in de uitvoering verzelfstandigd. De hoofdthema's zijn energie, klimaat, biodiversiteit, circulaire economie, mobiliteit en voedsel. Het samenwerkingsverband 'Samen Duurzaam Holland-Rijnland' verenigt 14 gemeenten in de regio Holland-Rijnland. Het bundelt de initiatieven van een 40-tal educatieve aanbieders. Voedsel is een agenda-onderdeel. Het huidige aanbod is vrijwel uitsluitend gericht op het basisonderwijs. Er zijn behalve de subsidiegelden voor onderwijsinnovatie en groen nog andere lokale fondsen waar scholen gebruik van kunnen maken.

Provinciaal beleid

Leidinggevenden en docenten zijn onbekend met provinciaal beleid of ondersteuningsmogelijkheden rond gezonde, duurzame voeding.

De provincie Zuid-Holland heeft in de regel geen direct contact met scholen. Gezonde, duurzame voeding is wel een belangrijk thema voor de provincie. De InnovatieAgenda Duurzame Landbouw streeft naar gezond, duurzaam en betaalbaar eten voor iedereen. Proeftuinen vormen de fysieke plaats waar de

provincie samen met koplopers in landbouw en voedselketen experimenteert in verschillende vormen van duurzame landbouw en deze verder ontwikkelt. Als inspiratie voor het nieuwe voedselsysteem dient een "verbeelding" of richting van de duurzame landbouw 2036 van het Platform Zuid-Hollandse voedselfamilies. Scholen met initiatieven kunnen gebruik maken van de regeling Groenparticipatie. Het programma Groen doet Goed stimuleert kinderen de natuur in te gaan. Het programma Groen en Gezondheid koppelt natuurbeleving aan zorg en welzijn. Het thema gezonde voeding past goed in deze regeling. Het gaat dan om ondersteuning van activiteiten in Zuid-Holland die ertoe bijdragen dat kinderen of jongeren tot 18 jaar een bewuste keuze maken voor gezond en duurzaam eten. Andere mogelijkheden voor aanvragen zijn de Subsidieregeling Groen Zuid-Holland via de 'Stimulering maatschappelijke initiatieven op Duurzame Landbouw' en eventueel de Europese POP3. Het liefst ziet de provincie scholen zelf met ideeën komen en deze daarna ook zelf realiseren. Dit kan via de JLE-makelaar worden gestimuleerd.

Vraag 3: In hoeverre en op welke manier zijn scholen bekend met programma's en initiatieven rondom gezonde, duurzame voeding?

Deelname van scholen aan landelijke en lokale programma's komen op verschillende manieren tot stand: via de methoden, zoals *Nectar* in biologie waar aandacht is voor opdrachten die via de website van het Voedingscentrum uitgevoerd kunnen worden. De Schijf van Vijf staat in diverse gangbare methodes van o.a. biologie, scheikunde en Nederlands. Een andere manier is via enthousiaste docenten of via een "studiedag". Soms is een artikel in een vakblad een aanleiding om een project uit te proberen of een aanbeveling van een bekende van een docent. Als het bevalt kan een project soms jaren achtereen gebruikt blijven worden. Internet is bij veel docenten een handig hulpmiddel. Tegelijkertijd wordt het ook onoverzichtelijk en gefragmenteerd genoemd. Docenten melden dat excursies met een relatie tussen gezondheid en voeding met name voorkomen in activiteitenweken. Te denken valt aan een bezoek aan een stadstuinderij of boerderij. Ook komt het aan de orde op momenten dat er voedsel ingekocht of gegeten moet worden, zoals op kamp of op schoolreis. Daarbij volgen meestal meerdere klassen van eenzelfde jaargang hetzelfde programma. Sommige docenten nemen zelf een klas mee naar buiten, bijvoorbeeld om concepten die belangrijk zijn in hun vak toe te (laten)lichten.

Bijna de helft van de landelijke programma's die in het onderzoek aan docenten werden voorgelegd waren hen onbekend. De Gezonde Schoolkantine is bij ieder bekend en vrijwel iedereen kent de Schijf van Vijf en het voedingsvignet van de Gezonde School. Hoewel de lijst een selectie betrof uitten enkele docenten hun verbazing over de, in hun ogen, grote hoeveelheid pakketten over voeding. In vergelijking met de landelijke programma's is bij de lokale programma's de spreiding groter. Er zijn meer programma's bekend maar onder minder docenten per programma.

Scholen die in klassenverband buitenactiviteiten organiseren met een voedingsthema doen dit om verschillende redenen. Leerlingen worden gewezen op de herkomst van voedsel (stadstuinderij, boerderij, wijngaard, hortus, volkstuin, kruidentuin), er wordt actief meegewerkt aan de voedselproductie (stadstuinderij, boerderij, kwekerij), de fabricage getoond (wijngaard, kaasmakerij, laboratorium), leerlingen worden ingezet voor het goede doel (voedselbank), er worden vak concepten uitgelegd en gebruikt, leerlingen doen

'al dan niet spelenderwijs' onderzoek (stadstuinderij, laboratorium, tentoonstelling), stimulering van creativiteit en samenwerking in wedstrijdvorm (hortus). Bij kortere opdrachten tijdens een les kunnen klassen naar buiten worden gestuurd voor onderzoek in de directe omgeving van de school (bijvoorbeeld naar biodiversiteit of duurzaamheidsthema's).

Vraag 4: Welke ondersteuningsbehoeften leven er in scholen met betrekking tot gezonde, duurzame voeding?

Ondersteuning richting gemeente

Er is bij zowel leiding als docenten belangstelling voor subsidiemogelijkheden en informatie rond educatief aanbod, met name voor een dagdeel, bijvoorbeeld bij lokale ondernemers en boeren. Er is interesse voor workshops, opdrachten voor real-life onderzoeksopdrachten voor leerlingen, lokale ondernemers in de klas (als ze goed kunnen vertellen), hulp bij het selecteren van (leefstijl)projecten die aangeboden worden, interesse in het idee van een Verwonderpaspoort VO, innovaties rond duurzaam voedsel en landbouw, inzet van ambassadeurs. De interesse in kennisbijeenkomsten en conferenties lijkt niet groot en sterk afhankelijk van programma, activiteiten en afstand. Een bijeenkomst is aantrekkelijker als het op de eigen school plaatsvindt, er minder geluisterd hoeft te worden en meer gedaan en de eigen creativiteit geprikkeld wordt. Interessant zijn vooral activiteiten die voor de docenten IN DE KLAS toe te passen zijn. Ook meeneemlijsten, lesmaterialen en praktische oefening is interessant. Tenslotte moeten bijeenkomsten bij voorkeur betrekking hebben op (vakgebonden) deelthema's.

Ondersteuning richting provincie

Er is belangstelling voor informatie over Zuid-Hollandse 'voedsel families' en 'proeftuinen', de herkomst van voedsel, excursies naar zichtbare innovaties rond productie van duurzaam voedsel met oog op milieudoelen zoals het gebruik van grondstoffen en uitstoot van CO2 en de ecologische voetafdruk. Ook is er interesse in verdiepende informatie over vegetarisch eten en vlees eten, wat het met je lichaam doet en wat de gevolgen zijn voor milieu en gezondheid. Tenslotte is er belangstelling voor subsidiemogelijkheden, met name m.b.t. excursies en projecten rondom genoemde thema's. Jongeren moeten opdrachten kunnen uitvoeren in een bedrijf. Opdrachtenboekjes zijn een pré.

Ondersteuning richting educatie

Omdat de lesprogramma's van docenten al volledig gevuld zijn is er geen sprake van een échte behoefte. Er is wel sprake van belangstelling voor handige hulpmiddelen voor het lesgeven en bij excursies. Als categorie is de belangstelling voor informatiebronnen het grootst. Het meest genoemd zijn korte filmpjes rond gezonde, duurzame voeding en bedrijfsvoering die in de klas vertoond kunnen worden, maar ook goede *overzichten* van lokaal aanbod waarin staat wat er waar en wanneer te doen valt voor welk niveau, maar ook artikelen in vakbladen, opdrachtenboekjes en leuke posters. De posters zijn handig bij de kantine zodat gezond eten op een coole manier wordt gepromoot. Als het gaat om excursies en andere activiteiten dan is er interesse voor een bezoek aan bedrijven, bijeenkomsten op school met ondernemers. Losse ideeën door docenten genoemd zijn activiteiten in een kas waarbij je het effect van bemesting en bestrijdingsmiddelen kunt zien (scheikunde), activiteiten waarbij leerlingen hun eigen band met voedsel kunnen onderzoeken, verschillen

vegetarisch en vlees eten voor je lichaam, iets doen gericht op ouders, kant en klare projectpakketten.

Zelfs een kant-en-klaar project kost een docent extra tijd om te lezen en het zich eigen te maken. Dat betekent dat er altijd iets anders voor moet wijken. Het aanbod moet daarom aan hoge standaarden voldoen om interessant te zijn. Zaken die dit bevorderen, zijn: urgentie, actualiteit, makkelijk te organiseren, aanbevolen door een bekende van de school, overzichtelijk weergegeven informatie over de opbouw en doelen van de activiteit of het project, ervaringsgericht, kant-en-klaar, toepasbaar in een les, praktisch, specifiek voor vak, les of situatie. Vakoverstijgende projecten zijn sneller in te voeren dan geïntegreerd in een mono vak. Een los dagdeel is het makkelijkst. Buitenstaanders zijn nodig voor expertise inbreng. Lokaal aanbod is prettigst, maar nieuwe lokale ontwikkelingen zijn ook interessant zoals (voor de deelnemende scholen in Leiden) activiteiten van Bio Science Park, Leiden Kennisstad en mogelijk een toekomstig Verwonderpaspoort VO. Als een project bevalt en er meer activiteiten volgen kan uiteindelijk hechting aan het thema plaatsvinden en kan het, op den duur tot een speerpunt van de school worden. Dit gebeurt als een activiteit of thema langdurig zijn urgentie behoudt, in te passen is in de onderbouw en herhaald wordt in de bovenbouw. Het is gestoeld op een goed onderbouwd plan en heeft blijvende aansluiting bij de leefwereld van de jongeren. Voor het thema voedsel en voeding is het nodig dat het ervaren kan worden, over jezelf gaat, je lichaam, je milieu en je toekomst.

Ondersteuning richting zorg

Uit de gesprekken met leidinggevend en docenten blijkt dat zij zich bewust zijn van het belang van goede voeding voor de gezondheid en dat het nodig is dat er op school aandacht aan wordt besteed. Urgentere problemen krijgen echter meer aandacht. Met name de zorgcoördinatoren houden zich meer bezig met de vraag óf een kind eet dan wat het eet. Een Gezonde School-adviseur en een contactpersoon Gezonde School van de school zelf kunnen deze aandacht wel geven. Dit verschilt alleen erg per school. Enkele kansen voor verbetering die genoemd zijn, betreffen: goede hulp bij het kiezen van een "Gezonde School-project" rond voeding, beter en vaker contact met de Gezonde School-adviseur (soms weet niemand wie dit is), meer aandacht voor projecten gericht op kinderen met een lagere SES. Op school zouden docenten met een Gezonde School-coördinatorschap meer uren moeten krijgen voor het uitoefenen van hun taak (30 uur per jaar is genoemd in de interviews). Onderzoek en activiteiten kunnen erop gericht zijn om jongeren te laten zien dat gezond en duurzaam eten een onmiddellijk effect heeft op de gezondheid, werking en uiterlijk van je lichaam.

Ondersteuning richting voedingsomgeving

Vrijwel alle scholen hebben ideeën voor een verbeterde schoolcatering. De relatief als hoog ervaren prijzen van "het betere eten" zouden naar beneden kunnen, maar ook lijkt het assortiment sommigen niet gezond en duurzaam genoeg. Een groep leerlingen van een school liet blijken een schoolkantineschaal pas echt "goud" waard te vinden als er minder vlees verkocht werd en beter gelet zou worden op dierenwelzijn. De school zou, vonden zij, hierin moeten investeren. Sommige docenten vinden aan de andere kant de eisen voor de kantineschalen te hoog. Zo wordt meer vrijheid verlangd op gebied van keuze

voor onbewerkte producten en vinden andere docenten dat er toch genoeg ongezonde producten aangeboden moeten blijven. Meer reclame op school voor de Gezonde Schoolkantine en gezonde voeding is wenselijk, maar dan op een manier die bij jongeren past. Het aanbieden van gratis fruit en gezondere alternatieven voor ongezonde producten zou positief zijn. Samenwerken met de schoolkantine in brede school- en lesactiviteiten is een optie.

Veel docenten vinden de lokale buurtsupers problematisch vanwege de ongezonde producten die leerlingen in de pauze aanschaffen. De supermarkten en andere aanbieders zouden leerlingen moeten ontmoedigen door de prijs, samenstelling van het aanbod en de beschikbaarheid. Opdrachten van school voor diverse vakken kunnen hierop aansluiten.

Ouders moeten, veel meer dan nu worden betrokken bij de manier waarop hun kinderen eten en bewust worden van het bestaan van excursiemogelijkheden waarin gezond en duurzaam voedsel een rol speelt.

Vraag 5: Welke kansen bieden de werkwijze en ondersteuningsbehoeften van scholen de verdere ontwikkeling van het JLE-programma?

Versterking via de gemeente en provincie

Scholen hebben op verschillende manieren belangstelling getoond voor wat de gemeente en de provincie doet. Dit betreft mogelijkheden om aan te sluiten bij projecten en activiteiten van lokale aanbieders en proeftuinen, subsidiemogelijkheden voor de deelname aan deze projecten en activiteiten en voor de gemeente in relatie tot de mogelijkheden van de zorg.

Hiervoor is het van belang dat beleid rond voedsel en voedingseducatie wordt vastgesteld, vervolgens breed bekend wordt gemaakt en dat gemeentelijk en provinciaal beleid zichtbaar wordt gekoppeld. Hierbij kan zowel gemeente als provincie aantonen waarom er één lijn wordt getrokken in het erkennen van het belang van dit thema en de rol van educatie hierin. Ook is het nodig dat het overzichtelijk wordt gemaakt welke bestaande provinciale en lokale projecten hierop aansluiten (ordering en vindbaarheid) en welke subsidiemogelijkheden hierbij passen (kosten). Deze informatie kan het beste op verschillende manieren aangeboden worden. In drukwerk, op websites en via nieuwsbrieven, ten minste gericht aan teamleiders en individuele docenten (connectie). In een vroeg stadium kan contact worden gezocht met scholen, liefst via een bekend persoon van de scholen, voor het peilen van wensen voor nieuwe projecten die voldoen aan de behoeften van de school (passend maken). Geclusterd aanbod zoals naar voorbeeld van het Verwonderpaspoort is aantrekkelijk, net als ambassadeurs die hulp bieden bij het verstrekken van informatie en advies. Tenslotte zijn ook opdrachten voor leerlingen vanuit de gemeente en provincie momenteel gewild (vorm). Beleid kan kenbaar worden gemaakt richting deze doelgroep (aansluiting op de leefwereld). De urgentie voor scholen om als school gezonde, duurzame voeding tot een blijvend thema te maken moet duidelijk worden gemaakt (urgentie). Dit kan via projecten van lokale ontwikkelaars maar een directe boodschap aan leerlingen van een wethouder of van de provinciaal gedeputeerde heeft eveneens een meerwaarde (nieuw, actueel, direct).

Versterking via educatie op school

Een strategie voor inbedding op een school kan weliswaar per school verschillen maar in de basis kunnen een aantal 'design principes' worden onderscheiden die in veel antwoorden van geïnterviewden terugkeren.

Principe 1 Direct in gesprek met de school bij ontwikkeling aanbod

Docenten en teamleiders willen het liefste aanbod dat afgestemd is op hun wensen en waar hun behoefte voor gepeild is. Afstemming genereert betrokkenheid en betere kwaliteit. Kant-en-klaar producten kunnen ook prettig zijn mits deze aan te passen zijn naar eigen behoefte. Dit materiaal moet dan wel makkelijk vindbaar zijn en goed zijn onderbouwd.

Principe 2: Gebruiken wat er al is

Een inbedding heeft meer kans door aansluiting te zoeken bij de vaste, belangrijke schoolstructuren zoals het schoolprofiel, de huidige jaarlijkse terugkerende activiteiten, vakkenstructuren, samenwerkingsverbanden. In het algemeen geldt dat de onderbouw relatief meer ruimte heeft voor inbedding van educatie. Bijkomend voordeel is dat een grotere groep kinderen bereikt kan worden en er ook aangesloten kan worden bij activiteiten die al gaan over leefstijl, zoals bij de mentorklasuren.

Principe 3: Gezond of duurzaam hebben verschillende kansen

Gezonde voeding is als thema met name geschikt bevonden voor inbedding in de onderbouw omdat dit thema makkelijk aan de eigen leefwereld en eigen gezondheid van leerlingen te koppelen valt en in de onderbouw leerlingen nog een beetje onder invloed van thuis staan. Ook sluit het, vanwege de sterkere koppeling met de eigen leefwereld, goed aan bij een praktische toepassing in het vmbo tl. *Duurzaam voedsel en voeding* wordt het meest geschikt bevonden voor inbedding in de keuze/profiel/bovenbouw vakken vanwege het meer abstracte karakter en kans op meer verdieping.

Principe 4 Afwisseling van korte- en lange termijn inzet

Schoolbrede activiteiten en vakoverstijgende activiteiten worden op de korte termijn kansrijker geacht dan vakspecifieke inbedding. Zij lijken met name handig als een school begint en niet zoveel ervaring met het thema heeft of het juist tot een speerpunt wil maken. Projecten en activiteiten kunnen zowel kortdurend als voor langere termijn interessant zijn voor scholen. In het algemeen geldt dat activiteiten die dichterbij zijn voor een school meer in de belangstelling staan dan verder weg uit te voeren activiteiten. Alle activiteiten kennen een basisvoorkeurslijstje: aansluiting bij het schoolprofiel of een vak, weinig voorbereiding vergend, ontwikkeld i.s.m. een bekende en/of gerenommeerde organisatie, leuk om te zien, verder vooruit te plannen, actiever voor leerlingen en positieve referenties van andere scholen.

Versterking via aanpassing methoden

In de methoden 'Nectar' (biologie) en 'Chemie' (scheikunde) speelt voedsel/voeding in de theorie en tijdens practica een belangrijke rol en zijn er tegelijk genoeg aangrijpingspunten om dieper en breder op het thema in te gaan. Deelthema's uit het leerplankader SBGL van SLO die zowel in 'Chemie' als in 'Nectar' te weinig aandacht krijgen, zijn: 'Eten kopen, bereiden en beleven', waaronder aandacht voor sociale en culturele waarden. Dit komt ook tot uitdrukking in gebruik van foto's, waarbij met name de methode 'Chemie' een ruime hoeveelheid minder gezonde voedingswaren heeft gebruikt. De kansen op contact met gezonde, duurzame voeding kan relatief makkelijk tot stand worden gebracht bij de uitoefening van de biologie- en scheikunde practica waarin meer aandacht voor deze onderdelen gegeven kan worden, dan wel via koppeling met andere vakken, de schoolkantine en met excursies. Uit interviews met docenten komt naar voren dat de minste aandacht wordt besteed aan het "kopen en

vergelijken van producten” en de link van voedsel/voeding met beroepen nauwelijks aan bod komt.

Versterking via Signalering

Leidinggevend en docenten zijn in de regel niet erg op de hoogte van wat de zorgcoördinatoren en Gezonde School coördinatoren doen met dit thema, tenzij zij er zelf een rol in hebben. Door de nieuwe privacywetgeving is de verwachting dat de school nog minder betrokken zal worden bij de zorg voor individuele leerlingen. Meer uren voor zowel de Gezonde School-adviseur op de school als voor de coördinator Gezonde School op school vergroot de kans op inbedding van het thema in de school. Daarbij moet helder worden wat grenzen zijn tussen wat een zorg-coördinator en de Gezonde School coördinator op school doet maar ook wat een GGD Gezonde School-adviseur en een medewerker van de jeugdgezondheidszorg kan bieden. Door gezamenlijk een ‘inbeddingsstrategie voor permanente urgentie’ te ontwerpen kan tegelijk gewerkt worden aan het aantonen van urgentie, de samenvoeging van de “zorg-lijn” en “duurzaamheids-lijn” en het plannen van stapsgewijze interventies in de school op alle niveaus (beleid, curriculum, omgeving, signalering). De deelnemende partijen hebben hiervoor wel ondersteuning nodig. Een steviger traject van professionalisering en voorbeelden van een dergelijke strategie geeft richting. De JOGG-medewerker kan hier mogelijk op aansluiten, met name rond het in kaart brengen van lokale mogelijkheden en het uitrollen van pilots in de vorm van “Social Labs”.

Versterking via de ‘voedselomgeving’

Schoolkantines vormen een vast en herkenbaar punt voor leerlingen en docenten in de school. Het is de ambitie om behalve gezonde, ook duurzame producten meer in het assortiment op te nemen. Een Gezonde Schoolcateraar als Catermaat stelt zich flexibel op en is bereid met de school en het Voedingscentrum te komen tot een oplossing die voor ieder haalbaar is. Leerlingen en ouderbetrokkenheid, zoals via leerlingenraad en oudercomité, is eveneens aan te bevelen in de opbouw van een passend assortiment en in contacten met buurtsupers. Abonnementen van scholen op lokaal fruit en groenten kunnen deze werkwijze ondersteunen. Meer reclame voor gezonde voeding op scholen is vanuit de scholen geopperd, eveneens de ontwikkeling van opdrachten voor leerlingen in lokale supermarkten.

Versterking via ontwikkelaars

Het is ontwikkelaars bekend dat een goed overzicht van het huidige aanbod het beste vergezeld kan worden van een kwaliteitskenmerk en een aanduiding van samenhang met ander aanbod. De gemeentelijke agenda’s zoals de duurzaamheidsagenda en de lokale educatieve agenda dienen als leidraad voor deze ontwikkelaars. Meer expliciete aandacht voor het thema voedsel en voeding geeft ontwikkelaars en scholen meer bewustzijn rond de urgentie van het thema. Andere ontwikkelaars hebben baat bij meer herkenbaarheid van overheidsloketten voor dit thema en minder beperkende regelgeving voor omgang met voedsel in de klas. Ook is er belangstelling bij ontwikkelaars voor de provinciale proeftuinen/voedselfamilies. Ambassadeurs en boegbeelden kunnen helpen het thema meer urgentie en zichtbaarheid te geven.

Betere samenwerking tussen VO-scholen en ontwikkelaars en tussen de ontwikkelaars onderling kan op zichzelf al leiden tot betere aansluiting op wensen en meer samenhang in het aanbod te weegbrengen. Een doorlopende

leerlijn van PO naar VO vanuit de voedingseducatie vergroot de kans op inbedding en gedragsverandering bij jongeren. Een stimulans voor ontwikkelaars zou een verplichting zijn voor scholen om Gezonde School te zijn, evenals wanneer scholen de activiteiten van ontwikkelaars zouden erkennen als onderdeel van hun curriculum. Organisaties met lang lopende connecties met het VO, die gewaardeerd worden, kunnen het aanbod bundelen en zo voor docenten de keuze vergemakkelijken.

Op het vlak van de educatieve ontwikkeling is er bij de ontwikkelaars eveneens behoefte aan meer overzicht over aanbod en kwaliteit, meer aandacht voor de gezondheidskant, meer inzicht in het gebruik van reeds ontwikkeld materiaal en goede voorbeelden om te tonen aan het VO. Om urgentie aan te kunnen tonen en te verwerken in het aanbod zijn wetenschappelijke onderbouwingen voor de noodzaak van voedingseducatie en de (bewezen) effecten ervan van groot belang. Scholen kunnen meer gebruik maken van elkaars faciliteiten en grond, zodat ook groente telen en koken voor meer scholen mogelijk wordt. Leerlingen kunnen worden ingezet in '*citizen science*' projecten en daarmee aan de vraag voldoen van scholen naar onderzoeksprojecten. Er kunnen apps worden ontwikkeld voor gebruik in de klas en gegevensverzameling. Samenwerking met duurzame horeca, stadslandbouw en voedselbossen worden gezien als kansrijke opties voor de nabije toekomst.

De GGD kan een rol spelen in de doorwerking van het thema gezondheid in het educatieve aanbod. Ook kan worden samengewerkt met onderwijsinstellingen voor koppeling aan thema's die voor Leiden van belang zijn zoals biodiversiteit en landinrichting.

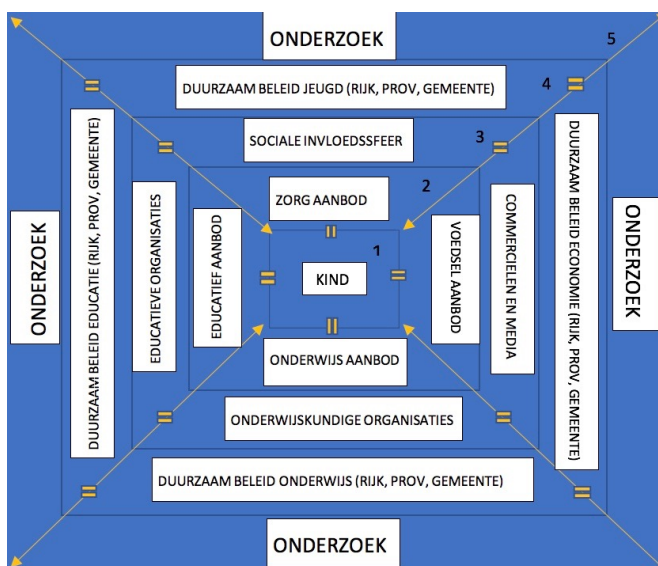
Versterking via overige organisaties

De aandacht voor de duurzaamheid van voedsel en voeding kan worden gestimuleerd door het onderdeel te maken van de richtlijnen voor de Gezonde Schoolkantine, in reclame-uitingen op school, in expliciete vermeldingen in kerndoelen en eindtermen, in opname binnen nieuwe praktijkdelen in een toekomstig samengevoegde vmbo tl en vmbo gl leerweg, in educatieve opdrachten en stages van docentenopleidingen. Aansluiting bij de kernthema's van voor Leiden belangrijke wetenschappelijke uitdagingen geven een goede kans op belangstelling van het onderwijs en bedrijfsleven.

IV. Aanbevelingen

Uit dit onderzoek naar kansen voor een structurele inbedding komt naar voren dat op veel plekken binnen de pijlers beleid, signalering, educatie, omgeving én onderzoek belemmeringen bestaan die een succesvolle inbedding van “voedingseducatie+” (educatie gebaseerd op gezonde én duurzame voeding en voedsel) op VO-scholen in de weg zitten. Door te focussen op een schoolgerichte aanpak via een “inbeddingsstrategie van permanente urgentie” mag verwacht worden dat er op scholen meer mogelijkheden ontstaan om dit thema een vaste plek te bieden.

Figuur 1: Schema niveaus van inbedding

Basisniveaus:

1. Kind (als individu en als groep in school)
2. School (met een op het kind gericht aanbod van zorg, educatie, onderwijs en voedsel zoals via kantine)
3. Toeleveranciers (sociale invloedssfeer van ouders/vrienden, commerciële partijen en media, educatieve en onderwijskundige organisaties)
4. Beleid (met insteek duurzaamheid vanuit rijk, provincie, gemeente)
5. Onderzoek (naar alle hiervoor genoemde systeemdelen)

In Figuur 1 is een overzicht van de, in dit onderzoek aangetroffen, niveaus van inbedding weergegeven. Zij beginnen vanuit “het kind” waar het hele stelsel om draait. In een goedlopend systeem zijn alle delen intern afgestemd en vindt er uitwisseling, groei en reflectie plaats. Het opstellen van een inbeddingsstrategie is zowel overkoepelend als op de afzonderlijke systeemdelen gericht. Dit is nodig omdat er op niveau van het kind (niveau 1), per school (niveau 2), per “toeleverende sector” (niveau 3), per gemeente, provincie en op rijksniveau (niveau 4) maar ook in onderzoek (niveau 5) verschillen voorkomen in wat belangrijk wordt geacht. Ook moet het systeem genoeg “lucht” bevatten waardoor nieuwe inzichten uitgewisseld, geïntegreerd en toegepast kunnen blijven worden.

Kern van de aanbevelingen: Van belang is dat het thema op school urgentie krijgt, de “zorg-lijn” en de “duurzaamheid-lijn” verenigen, er meer aandacht komt voor zichtbaarheid van initiatieven rond gezond en duurzaam voedsel en voeding en dat leerlingen hier meer bij worden betrokken. De focus ligt

inhoudelijk als eerste bij de onderbouw (brugklassen) en wat betreft niveaus als eerste bij het vmbo tl waarbij er vanuit het beginthema 'voedsel en gezondheid' door de leerjaren heen meer en complexere elementen van voeding en duurzaamheid aan toegevoegd kunnen worden. De omgeving van de school dient de urgentie te reflecteren: van schoolkantine in de school tot het schoolplein en naar het aanbod in de gemeente en provincie. Dit alles kan via een stapsgewijze opbouw van theorie en praktijk die een krachtige aanzet geven tot steeds meer verdiepende cirkels van begrip en ontwikkeling. Een vakoverstijgend aanbod op korte termijn heeft de meeste kans, al is een verdere inbedding in afzonderlijke vakken onontbeerlijk voor blijvende erkenning via de eindtermen. Het zijn met name de Gezonde School-adviseurs en de Gezonde School-coördinatoren die (indien aanwezig) als eerste ondersteund moeten worden om deze strategie voor "voedingseducatie+" mogelijk te maken.

Hoewel dit onderzoek uitgevoerd is met het oog op lange termijn inbedding, valt op korte termijn al veel te verwachten van kortdurende, enthousiasmerende en vakoverstijgende projecten, workshops en excursies in de onderbouw van VO-scholen. Deze kunnen relatief snel door een school worden ingezet in projectweken en andere brede schoolactiviteiten, zeker als aangesloten wordt bij een schoolprofiel. Door ook de schoolkantine erbij te betrekken en te focussen op zichtbaarheid in de school kan in korte tijd een grote groep leerlingen worden bereikt. Wellicht de meest belangrijke aanbeveling bij dit alles is: zorg voor een persoonlijk contact met scholen en een contact dat zowel vraaggericht is als gericht op het ontwikkelen van een langdurige relatie.

Hieronder volgen per niveau een brede serie aanbevelingen aan de hand van een overzicht van de belangrijkste belemmeringen voor structurele inbedding van het thema gezonde, duurzame voeding/voedsel.

De aanbevelingen zijn voorzien van een aanduiding: "Voorgestelde actie".

Hiermee wordt/worden de organisatie(s) of personen bedoeld die *mogelijk* als eerste de aanbeveling verder kunnen uitwerken of toepassen. Het is raadzaam een prioriteitenlijst te maken vanuit ieder niveau en van daaruit een overzicht te maken wie een actiepunt naar zich toe kan trekken.

Niveau 1: Kind

Belangrijkste knelpunten: De houding van leerlingen naar gezonde voeding wordt problematisch bevonden. Scholen zien dat zij een (zekere) rol hebben om dit te veranderen. Tegelijk is er op scholen geen gevoel van urgentie en is er twijfel over de effecten van educatieve pakketten en over de definitie van gezonde voeding. Leerlingen zijn opvallend weinig betrokken bij de totstandkoming van beleid en activiteiten rond dit thema.

Aanbeveling 1: Benoem en onderbouw met wetenschappelijke argumenten waarom het voor leerlingen noodzakelijk is dat iedere VO-school zich met "voedingseducatie+" bezighoudt. Toon aan dat educatieve pakketten ook bij VO-leerlingen (dus niet alleen PO) écht leiden tot een zichtbare verandering in kennis, houding en gedrag en dat door herhaling de kans op terugval sterk vermindert. Ook moet duidelijk zijn dat de huidige aandacht op school nog te weinig zichtbaar, te gefragmenteerd en te vrijblijvend is en waarom het noodzakelijk is veel meer aandacht aan de duurzaamheid van voedsel te besteden. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE i.s.m. RIVM/Gezonde School en Voedingscentrum.

Aanbeveling 2: Onderzoek verschillende manieren om leerlingen te motiveren om zich te verdiepen in gezonde, duurzame voeding en dit structureel te gebruiken. Een 'Social Lab-werkwijze' kan mogelijke werkwijzen uittesten. Oefen hiervoor met pilots die lokaal de schoolwereld met de omgeving verbinden voor jongeren (zie JOGG Leiden-Noord voor inspiratie). Voorgestelde actie: Makelaars JLE

Aanbeveling 3: Betrek leerlingen en ouders meer in de totstandkoming van acties/lessen/beleid op scholen. Laat bijvoorbeeld een leerling uit de leerlingenraad en iemand van de ouderraad aanschuiven bij het ontwerpen van een urgentiestrategie op zijn/haar school en vraag wat zij in de omgeving zouden willen doen met dit thema.

Voorgestelde actie: Makelaars JLE en Gezonde School-adviseur/JGZ-medewerker, scholen.

Niveau 2: School

A) Onderwijsaanbod:

Belangrijkste knelpunten: beleid op scholen rond dit thema is bij de meeste scholen zwak en oppervlakkig verankerd, er is weinig verantwoordelijkheidsgevoel en geen strategie voor inbedding van het thema op school. Daarnaast is, wat er wel is, in veel gevallen slecht zichtbaar.

Aanbeveling 1: Scholen hebben over het algemeen weinig visie en beleid ontwikkeld, behalve rondom de schoolkantine. Stimuleer scholen hun visie vast te leggen in beleid en dit op allerlei manieren zichtbaar te maken. Dit kan deel uitmaken van de urgentiestrategie op scholen en door mediakanalen worden gepromoot. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE op centraal niveau en makelaars JLE richting scholen.

Aanbeveling 2: Om tot een schoolgebonden, 'permanente urgentiestrategie' ("voedingseducatie+") te komen is een 3-fasen stappenplan een handig hulpmiddel. Voorgestelde actie: 1^e fase: Programmabureau JLE en makelaars ontwerpen een basisplan, 2^e fase: de Gezonde School-adviseurs in samenwerking met gemeentelijke NDE-adviseurs en makelaars passen dit aan voor een provinciale uitwerking. 3^e fase: Gezonde School-adviseurs in samenwerking met coördinatoren op school maken een school-specifiek-plan, waarbij ook leerlingen en ouders invloed hebben op de uitwerking.

Aanbeveling 3: Middelbare scholen zijn alle op zoek naar manieren om duurzaamheid gestalte te geven. Via het thema gezonde, duurzame voeding kan zichtbare aandacht voor duurzaamheid worden aangetoond en bovendien groepen leerlingen met elkaar verbinden in gezamenlijke acties. Te denken valt aan het zichtbaar maken van kringlopen (voeding en afval) in de omgeving van de school (schoolplein en verder). Voorgestelde actie: makelaars JLE en gemeenten/JOGG, scholen.

Aanbeveling 4: In Leiden werkt men in het PO met een coördinerende organisatie voor extern NDE-aanbod (Stichting Naar Buiten!). Onderzoek of deze werkwijze ook voor andere gemeenten aantrekkelijk is om uit te rollen en uit te breiden is naar het VO. Deze organisatie kan tevens per school overzien of een ambassadeur gewenst is om het aanbod nader toe te lichten en/of processen verder te stimuleren. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE, makelaars, gemeenten, scholen.

Aanbeveling 5: Sluit als eerste aan op de ontwikkelingen in het basisonderwijs zodat een doorgaande leerlijn rond voeding van de grond komt. Dit helpt

mogelijk om een (te grote) "dip" in de aandacht voor gezonde voeding en voedsel te voorkomen die volgens geïnterviewden meestal vanaf het tweede leerjaar plaatsvindt. Voorgestelde actie: Makelaars JLE, scholen, ontwikkelaars, gemeenten.

Aanbeveling 6: Meest kansrijk is nadruk op het thema gezondheid in de onderbouw VO en een toenemende aandacht voor duurzaamheid in hogere leerjaren en gerichte toepassingsmogelijkheden in de afzonderlijke vakken.

Voorgestelde actie: Makelaars JLE, scholen, ontwikkelaars, gemeenten.

Aanbeveling 7: In het vmbo tl lijkt relatief meer aandacht voor gezonde voeding op zijn plaats te zijn dan in het vwo vanwege de relatie met SES. Meer nadruk in het lesgeven op de persoonlijke leefwereld, die voor gezondheid eerder zichtbaar te maken is dan voor duurzaamheid. Ook hier is wel een toenemende aandacht voor duurzaamheid in de loop der leerjaren aan te bevelen.

Voorgestelde actie: Makelaars JLE, scholen, ontwikkelaars, gemeenten.

Aanbeveling 8: Methoden van vakken behandelen gezonde, duurzame voeding/voedsel vanuit de grondbeginselen van de afzonderlijke vakken. Educatie is daarbij een bijzaak. Toch kan er, zoals bij de methode *Chemie en Nectar* is aangetoond, via eenvoudige aanpassingen meer aandacht worden gegenereerd zoals door middel van de fotografie en opdrachten waarin ook ruimte wordt gemaakt voor eten kopen, bereiden, proeven, delen en cultuur.

Voorgestelde actie: Programmabureau JLE-overleg met uitgeverijen.

Aanbeveling 9: Modules en activiteiten rond gezonde, duurzame voeding en voedsel die in het verleden door scholen zelf zijn ontwikkeld en in de praktijk zijn uitgetest, zijn goed in te zetten in het onderwijs als inspiratiemateriaal. Betrek hen bij bijeenkomsten. Voorgestelde actie: Makelaars JLE en de auteurs/specialisten van de scholen.

B) Educatief aanbod

Belangrijkste knelpunten: aanbod aan scholen is gefragmenteerd, onoverzichtelijk, van onduidelijke kwaliteit en effect, en wordt tijdrovend en duur bevonden. Kennisbijeenkomsten zijn in de huidige opzet niet interessant genoeg om erg veel docenten te trekken.

Aanbeveling 1: Stimuleer een kwaliteitsverbetering van educatieve pakketten voor VO-scholen door tegemoet te komen aan de wensen van docenten, zoals door het beschrijven van leerdoelen en aansluiting bij kerndoelen en eindtermen, het inbouwen van kwaliteitscontroles, gebruiksreviews en meten van de effectiviteit. Voorgestelde actie: Makelaars JLE, scholen, ontwikkelaars.

Aanbeveling 2: Om meer docenten te bereiken kunnen makelaars op de scholen aansluiten bij bijeenkomsten die al worden gehouden. De makelaars doen er goed aan daarbij vooral praktisch bezig te zijn en zich als eerste te focussen op toepassing in de klas. Voorgestelde actie: makelaars en ontwikkelaars uit gemeente en provincie.

Aanbeveling 3: Overzichten van lokaal aanbod en met name excursiemogelijkheden van een dagdeel waarbij leerlingen actief aan het werk worden gezet zijn interessant bevonden. Zorg dat op de lijst voor de school onderwijskundig relevante informatie staat zoals de periode van inschrijving, de kosten, het niveau en wat leerlingen er leren en kunnen doen. Opdrachtenboekjes tijdens excursies inspireren en geven een indruk van de kwaliteit van de excursie. Voorgestelde actie: Makelaars JLE, ontwikkelaars.

C) Zorgaanbod (signalering)

Belangrijkste knelpunten: Gezonde School-adviseurs weinig uren voor taak, relatief weinig op scholen, inzet en kennis persoonsafhankelijk, niet altijd even heldere taakverdelingen met zorgcoördinator/Gezonde School-coördinator/JGZ, duurzaamheid speelt vrijwel geen rol.

Aanbeveling 1: stimuleer samenwerking en verdere ontschotting tussen de zorgpartijen op school zoals de Jeugdgezondheidszorg, de Gezonde School-adviseur, de zorgcoördinator en de Gezonde School-coördinator. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE, GGD/Gezonde School.

Aanbeveling 2: Een uitbreiding van uren is nodig om de inbedding van voedingseducatie op school via de "zorg-lijn" en "duurzaamheid-lijn" mogelijk te maken. Als sleutelfiguren op school moeten de Gezonde School-coördinatoren (docenten) meer worden ondersteund om zich voor dit thema in te zetten. Het raakt nu ondergesneeuwd ten opzichte van meer als urgent ervaren problematieken. Afhankelijk van de gekozen strategie zal de jeugdverpleegkundige die vaker op school is en/of de Gezonde School-adviseurs die meer klassikaal te werk gaan meer armslag moeten krijgen. Het thema heeft nu een relatief lage prioriteit en al helemaal niet m.b.t. duurzaam voedsel of lokale programma's. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE en de GGD/Gezonde School/Voedingscentrum.

Aanbeveling 3: Maak SMART-afspraken met de GGD over beter zicht op wat de Gezonde School-adviseurs aan taken hebben rond dit thema op de scholen en hoe vooruitgang geboekt kan worden op *iedere* school. Gezonde School-adviseurs bepalen (deels in overleg met scholen) voor een groot deel zelf wat zij doen, wanneer, en hoe zij zich hiervoor inzetten. Dit leidt tot verschillen in betrokkenheid en kwaliteit. Gesprekken met scholen geven de indruk dat de ene school veel en de andere weinig zorg krijgt van de adviseurs. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE en de Gezonde School.

Aanbeveling 4: In Leiden krijgen scholen alleen een regionaal of landelijk overzicht van interventiemogelijkheden via de website van de GGD HM. Er wordt niet gekoppeld naar lokale educatieve en duurzaamheidsprogramma's. Het lokale aanbod kan in samenwerking met de verantwoordelijke gemeentelijke afdelingen worden samengesteld en via één of een beperkte groep organisatie(s) worden gekanaliseerd naar de scholen. Voorgestelde actie: gemeente en makelaars.

Aanbeveling 5: De makelaarslijst van lokaal aanbod delen en synchroniseren met de gemeente. Zowel de gemeente als makelaars hebben een overzicht van lokaal aanbod. Beide partijen kunnen hier veel aan hebben. Voorgestelde actie: Makelaars JLE.

Aanbeveling 6: Scholen boeken zelfstandig lespakketten bij de aanbieders. Dit leidt ertoe dat er geen overzicht is wat scholen aanvragen en of ze tevreden zijn met het product. Met het oog op inzicht in wensen en tevredenheid van de scholen en aansluiting op bestaand aanbod onderzoeken of een meer centrale registratie tot de mogelijkheden behoort. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE en de Gezonde School.

Aanbeveling 7: Duurzaamheid inbedden in alle vignetten van de Gezonde School. Hiermee kunnen scholen meer zichtbaar werken aan duurzaamheid. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE en de Gezonde School.

Niveau 3: Toeleveranciers

Educatieve instellingen

Belangrijkste knelpunten: onbekendheid met wensen en mogelijkheden van VO, overladenheid van lesprogramma's docenten, rooster-technische belemmeringen, te veel verzoeken aan scholen om deelname aan projecten. Weinig vraaggestuurd.

Aanbeveling 1: Leerwerkbedrijf Technolab in Leiden is bekend met alle scholen in de regio, met docenten, is verbonden met alle andere stakeholders en heeft een goede reputatie opgebouwd op de scholen. Het zorgt in de regio voor steeds meer actueel, afwisselend, toepassingsgericht, effectief en stabiel aanbod gebaseerd op de wensen van scholen. Onderzoek of deze organisatie en werkwijze ook naar andere gemeenten kan worden gekopieerd. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE, makelaars JLE, Technolab

Aanbeveling 2: Het Leidse 'Verwonderpaspoort' kan als inspiratie dienen richting VO. In het Verwonderpaspoort bieden lokale organisaties een geïntegreerd educatief aanbod vanuit de pijlers Natuur, Wetenschap, Technologie en Duurzaamheid (NWTG). Het verenigt belangen van onderwijs, educatie, onderzoek, beleid en zorgt voor intensievere samenwerking. Voorgestelde actie: Makelaars JLE, Verwonderpaspoort

Aanbeveling 3: Stimuleer verdere samenwerking tussen educatieve ontwikkelaars. Een centraal coördinerende organisatie die in direct contact met alle scholen staat kan het aanbod kanaliseren (zie voorbeeld werkwijze gemeente Leiden). Voorgestelde actie: Makelaars JLE, gemeenten, ontwikkelaars.

Onderwijsinstellingen

Belangrijkste knelpunten: Onderwijsinstellingen leveren toekomstige docenten in het VO en genereren ook expertise op het vlak van onderwijs, zorg, voedsel en voeding, jeugd, duurzaamheid. Het thema is onderdeel van opleidingen maar de mogelijkheden voor versterkte aandacht zijn niet (genoeg) onderzocht.

Aanbeveling 1: Gezonde en duurzame voeding is op dit moment maar ten dele terug te vinden in kerndoelen en eindtermen. Een uitgewerkt overzicht van de verplichtingen per vak kan het gebrek aan expliciete aandacht voor thema zichtbaar maken. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE en SLO

Aanbeveling 2: Een Nationale coalitie van onderwijsinstellingen en maatschappelijke organisaties kan druk uitoefenen op "curriculum.nu" om meer expliciete aandacht in kerndoelen te realiseren. Voorgestelde actie: gezamenlijk van Programmabureau JLE, makelaars, partnerorganisaties.

Aanbeveling 3: Bezoek regionale opleidingsscholen voor docenten, lokale docentenopleidingen en onderzoeksinstituten om meer aandacht aan het thema te besteden. Dit kan door aan te sluiten bij bredere, bestaande themabijeenkomsten voor docenten en via de inzet van docentenopleiders die een band met het thema hebben. Ook kan gebruik worden gemaakt van de lesmaterialen, stages en werkstukken van studenten. Voorgestelde actie: Makelaars JLE

'Voedselomgeving'

Belangrijkste knelpunten: Vooral leerlingen maar ook docenten kopen bij de schoolkantine maar beseffen vaak niet dat het een gezonde schoolkantine is. Vrijwel alle scholen worstelen met leerlingen die ongezond eten tijdens pauzes. Duurzaamheid is geen issue in de schoolkantine en wordt nauwelijks betrokken bij reguliere lessen.

Aanbeveling 1: Betrek de schoolkantine veel meer bij educatieve activiteiten en opdrachten. Leerlingen kunnen onderzoek doen naar het assortiment van de kantine en verbeteringen aandragen dan wel alternatieve snacks maken. In samenwerking met andere scholen kan ook gedacht worden challenges, zoals een jaarlijks terugkerende wedstrijd voor de "meest betaalbare, duurzame kantine". Voorgestelde actie: Voedingscentrum, schoolcateraars, ontwikkelaars.

Aanbeveling 2: Stimuleer dat landelijke educatieve programma's op gebied van gezonde, duurzame voeding eveneens een brug slaan naar lokale producten en excursies. Mogelijk via acties en proeverijen in de kantine. Voorgestelde actie: de Gezonde School en het Voedingscentrum, landelijke programma's.

Aanbeveling 3: Stimuleer een meer divers aanbod in de schoolkantine. Dit kan met lokaal geproduceerde groenten en fruit die via een abonnement met lokale telers afgenomen kunnen worden of via de eigen automaten van een cateringbedrijf. Kansrijk is ook als er aandacht besteed wordt aan keurmerken en dierenwelzijn in de schoolkantine. Leerlingen leren in vakken als biologie, aardrijkskunde en scheikunde deze verschillende keurmerken kennen maar zien ze niet terug in de kantine. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE, Voedingscentrum/Gezonde Schoolkantine.

Aanbeveling 4: Neem de duurzaamheid van voedsel op in de richtlijnen van de Gezonde Schoolkantine. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE, Voedingscentrum/Gezonde Schoolkantine.

Aanbeveling 5: Ondersteun de cateraar in het mogelijk maken van leuke acties in de kantine, in de samenwerking met docenten en leerlingen, in het omschakelen naar duurzame voeding en verruiming van openingstijden. Voorgestelde actie: Rijk, Programmabureau JLE, Voedingscentrum.

Media en commercie

Belangrijkste knelpunten: Op scholen zijn initiatieven van docenten en leerlingen vaak niet zichtbaar of alleen voor een kleine groep leerlingen. Ook is de kantine niet altijd herkenbaar als een gezonde kantine. Docenten zijn vaak niet op de hoogte van educatief aanbod.

Aanbeveling 1: De leerling als "adviseur" voor gemeenten, provincie en bedrijven. Vakken als O&O, Global Perspectives vragen van leerlingen dat zij een probleem in de omgeving helpen oplossen en daarvoor onderzoek- en advieswerk verrichten. Op veel plekken wordt dit al gedaan, zoals bij het IVN. Stimuleer zoveel mogelijk media-aandacht voor deze initiatieven. Voorgestelde actie: Makelaars JLE

Aanbeveling 2: Stimuleer de koppeling van GroenGelinkt aan veel meer docentenwebsites, docenten-facebook-groepen en lokale onderwijskundige websites. Voorgestelde actie: GroenGelinkt.

Aanbeveling 3: Maak de Gezonde Schoolkantine veel meer zichtbaar op school. Dit kan via reclameposters, acties en gadgets. Zorg dat de leerling geraakt wordt, dus verbind de boodschap met de leefwereld van de jongere zodat het

cool of slim is om gezond te eten. Reclame kan ook gepaard gaan met moderne media met beeld en muziek of via een rolmodel. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE, Voedingscentrum, schoolcatelaars, ontwikkelaars.

Aanbeveling 4: Voorbeelden van succesvol ingebedde projecten op scholen kunnen belangstelling en enthousiasme losmaken bij andere scholen. Maak deze voorbeelden veel meer zichtbaar voor scholen met filmpjes, brochures, blogs, workshops op bijeenkomsten waar docenten toch al naartoe gaan. Voorgestelde actie: Makelaars JLE en ontwikkelaars.

Niveau 4: Beleid

Rijk

Belangrijkste knelpunt: Structurele inbedding van het thema op VO-scholen heeft baat bij een langdurige ondersteuning waardoor scholen het ook als speerpunt kunnen ontwikkelen en vasthouden. Binnen twee jaar kan, naar verwachting, het thema in belangstelling verder groeien, maar niet genoeg om het vast te houden.

Aanbeveling: Verleng daarom de ondersteuning aan het Programmabureau JLE en subsidies voor doorontwikkeling van kennis en activiteiten in het VO van makelaars, de vereniging van "zorg-lijn" en "duurzaamheid-lijn" voor "voedingseducatie+" tot dat er sprake is van een voldoende gerealiseerde inbedding. Voorgestelde actie: Rijk, Programmabureau JLE.

Provincie

Belangrijkste knelpunten: huidige connectie met het VO, proeftuinen kansrijk maar geen zicht op mogelijkheden bij boeren, financieringsmogelijkheden onbekend bij docenten.

Aanbeveling 1: Scholen hebben interesse voor beleid van de provincie en de mogelijkheden voor excursies naar proeftuinen. Maak speciaal voor deze doelgroep een overzicht van wat het beleid van de provincie is rondom gezonde, duurzame voeding, wat de relatie met educatieve organisaties is, wat proeftuinen en voedsel families zijn. Voorgestelde actie: Provincie en makelaars

Aanbeveling 2: Maak dit overzicht toegankelijk voor het VO in samenwerking met de gemeente waar de scholen zich in bevinden, maar i.v.m. herkenbaarheid en noviteitswaarde (eveneens) met duidelijk signatuur van de provincie.

Voorgestelde actie: gemeenten, provincie en makelaars

Aanbeveling 3: Laat op grond van een haalbaarheidsonderzoek onder voedsel families en proeftuinen in Zuid-Holland educatieve partners van de provincie weten welke kansen er liggen voor ontwikkeling van excursies.

Voorgestelde actie: provincie en makelaars.

Aanbeveling 4: Bied scholen tegelijk met het overzicht van educatieve mogelijkheden rond proeftuinen en voedsel families inzicht in ondersteuningsmogelijkheden. Voorgestelde actie: provincie en makelaars.

Gemeente

Belangrijkste knelpunten: onbekendheid met subsidies en ontbreken van vastgelegd voedselbeleid/voedselstrategie.

Aanbeveling 1: Duurzaamheid en gezondheid zijn in Leiden (nog) twee losse kolommen in het beleid. Stimuleer en overleg (evt. in overleg met de VNG) de

vorming van een geïntegreerd voedsel en voedingsbeleid. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE, gemeente, GDO, milieuraad.

Aanbeveling 2: Verwonderpaspoort. Stimuleer de verspreiding van dit concept van gebundeld aanbod naar andere gemeenten. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE, makelaars, GDO.

Aanbeveling 3: Ondersteun de gezondheidsbevorderaars van de GGD in hun rol als Gezonde School-adviseur door hen een aanzienlijke uitbreiding van uren te geven en hen te ondersteunen in verdere professionalisering op gebied van "voedingseducatie+" en omgevingsmogelijkheden. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE, overheden.

Aanbeveling 4: Scholen hebben belangstelling voor meer kennis over beleid en subsidiemogelijkheden rond dit thema. Stimuleer meer bekendheid onder de scholen. Voorgestelde actie: Makelaars JLE, gemeente, provincie.

Niveau 5: Onderzoek

Belangrijkste knelpunten: Niet genoeg zicht op effecten van educatieve projecten in het VO. Onder docenten en leidinggevenden wordt het effect van interventies soms betwijfeld. Onbekendheid met kansen om via (docenten)opleidingen van hogescholen en universiteiten bij te dragen aan "voedingseducatie+"

Aanbeveling 1: Zet onderzoek uit naar korte en lange termijneffecten van educatieve programma's over kennis, houding en gedrag van VO-leerlingen rond voedsel/voeding en de rol en betekenis van duurzaamheid daarin. Maak de resultaten breed zichtbaar via bekende onderwijsmedia. Voorgestelde actie: Rijk, Programmabureau JLE, universiteiten en hogescholen.

Aanbeveling 2: Stimuleer bij ontwikkelaars VO meer aandacht voor behoefte- en effectmeting via koppeling met subsidievoorwaarden. Voorgestelde actie: gemeenten, lokale fondsen, provincie.

Aanbeveling 3: Voer een haalbaarheidsonderzoek uit naar de educatieve mogelijkheden van de voedselfamilies/proeftuinen in Zuid-Holland. Genereer hieruit de beste kansen voor educatieve ontwikkeling. Voorgestelde actie: Makelaars en Provincie Zuid-Holland i.s.m. onderzoeksbureau of ontwikkelaar.

Aanbeveling 4: Supermarkten en andere verkooppunten met goedkope en ongezonde voeding zijn scholen een doorn in het oog en ook cateraars houden leerlingen liever op school. Onderzoek samen met cateraars welke strategieën momenteel worden gehanteerd door scholen, welke het beste werken. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE en een onderzoeksbureau of ontwikkelaar.

Aanbeveling 5: Scholen werken in toenemende mate samen met universiteiten en hogescholen. Dit geldt zowel op het vlak van kennismaking met vervolgopleidingen en excursies als in het trainen van docenten. Voedsel en voeding wordt in verschillende opleidingen gedoceerd (o.a. biologie en Zorg en Welzijn) of hebben dit als onderzoeksthema. Docenten in opleiding ontwikkelen zelf materialen rond dit thema die na het volgen van een vak niet meer worden gebruikt. Breng in kaart wat voor rol universiteiten en hogescholen kunnen spelen in het stimuleren van structurele aandacht voor gezonde, duurzame voeding in het VO. Voorgestelde actie: Programmabureau JLE en een onderzoeksbureau.

V. Lijst geïnterviewden.

*NB: De nummering van de geïnterviewden in deze lijst loopt om privacy redenen niet synchroon met de in het onderzoek gehanteerde codes van geïnterviewden. Namen voorzien van een * verwijzen naar verschillende functies die deze persoon uitoefent en die relevant zijn voor dit onderzoek. Per functie zijn verschillende vragen gesteld. De functieomschrijvingen van geïnterviewden golden op het moment van het interview. In totaal zijn er 67 interviews afgenomen en 11 langere informatieve gesprekken/correspondenties gevoerd.*

Geïnterviewden met functies op scholen. Indeling op schoollocatie.

Naam	Schoollocatie	Functie
1. Dick de Graaf	Bonaventura College (Bu)	TOA-biologie
2. Renske Jacobs*	Bonaventura College (Bu)	docent biologie
3. Karin Koens	Bonaventura College (Bu)	docent biologie
4. Martin Molenaar	Bonaventura College (Bu)	docent biologie
5. Inge de Vries	Bonaventura College (Bu)	teamleider, docent Nederlands
6. Coen Westers	Bonaventura College (Bu)	docent aardrijkskunde
7. René Kallenberg	Bonaventura College (M)	manager interne organisatie
8. Peter Knoppert	Bonaventura College (M)	docent aardrijkskunde
9. Marjet Krijger*	Bonaventura College (M)	zorgcoördinator
10. Caroline Manuel	Bonaventura College (M)	docent biologie en science
11. Hana Sovova	Bonaventura College (M)	docent L.O., reanimatie
12. Mark Vreeburg	Bonaventura College (M)	docent aardrijkskunde en ckv
13. Afke Brinksma	Da Vinci College (K)	docent biologie en science
14. Jan Buurman	Da Vinci College (K)	docent L.O. en GS-coördinator
15. Yvonne Gallagher	Da Vinci College (K)	docent O&O, ckv, wiskunde
16. Randy Kip	Da Vinci College (N)	docent biologie
17. Geert Snoep	Driestar College	locatiedirecteur
18. Hanneke Klarenbeek	Marecollege	docent periode ond, zorgteam-lid
19. Mark Koelman	Marecollege	docent biologie, zorgcoördinator
20. Sander Roodink	Marecollege	directielid, conrector (ob en bb)
21. Babs van der Schoot	Marecollege	docent periode onderwijs, textiel
22. Sylvia Spit	Marecollege	teamleider, docent periode ond.
23. Jessica Zwartjes*	Marecollege	docent koken, GS-coördinator
24. Peter Boer	Visser 't Hooft Lyceum	onderwijscoördinator, docent ak
25. Hannah Groos	Visser 't Hooft Lyceum	zorgcoördinator
26. Anna de Keijzer	Visser 't Hooft Lyceum	docent global perspectives
27. Frans Varkevisser	Visser 't Hooft Lyceum	docent scheikunde en nlt
28. Teunis Jan Visser	Visser 't Hooft Lyceum	docent scheikunde, bèta-coördinator

Geïnterviewden met functies bij de overheid (rijk, provincie en gemeente)

Naam	Organisatie	Functie
1. Marian Kathmann	Gemeente Leiden	natuur- en duurzaamheidseducator
2. Nanda van Beest	Gemeente Leiden	senior duurzaamheidsadviseur
2. Jeroen Straathof	Gemeente Leiden	programmamanager Jeugd
3. Roel van Raaij	Ministerie LNV	senior-beleidsmedewerker
4. Hans Koot	Provincie Zuid-Holland	senior beleidsadviseur
5. Hetti van Hamersveld	Provincie Zuid-Holland	senior-beleidsmedewerker

Geïnterviewden met functies in de gezondheidszorg/diëtiëk

Naam	Organisatie	Functie
1. Monique Braumulier	GGD Hollands Midden	adviseur gez. bevordering
2. Eef Hollman	GGD Hollands Midden	adviseur gez. bevordering
3. Chantal van Zijl	JOGG Leiden	JOGG Regisseur Leiden
4. Margje Vlasveld*	De Meermin	diëtist
5. Marjet Krijger*	Bonaventura College (M)	zorgcoördinator

Geïnterviewden met functies bij organisaties die lesmaterialen voor leerlingen maken

Naam	Organisatie	Functie
1. Laurens Geurtz	Corpus	manager marketing & sales
2. Juke Loman	Naar Buiten!	ontwikkelaar, woordvoerder
3. Jeroen van der Brugge	Naturalis Biodiversity Centre	content developer education
4. Koos Biesmeijer	Naturalis Biodiversity Centre	wetenschappelijk directeur
5. Yuri Matterman	Naturalis Biodiversity Centre	hoofd educatieve ontwikkeling
6. Marijtje Mulder	NMCX Haarlemmermeer	projectleider voedseltransitie
7. Jolijn Zwart-van Kessel	Steunpunt Smaaklessen	manager Smaaklessen
8. Frans van der Steen	Milieucentrum Den Haag	voormalig directeur
9. Ckees van Oijen	De Duurzame Stad Leiden	voorzitter
10. Hanneke Jelles	Hortus botanicus	hoofd educatie
11. Roald Severens	SME Advies	adviseur Eco-schools
12. Siebrand vd Ploeg	Stadstuinderij Het Zoete Land	bestuurder, vrijwilliger
13. Jessica Zwartjes*	Stadstuinderij Het Zoete Land	beheerder
14. Renske Jacobs*	Technolab	labmeester natuur
15. Ben Schippers	Technolab	directeur
16. Student (anoniem)	Technolab	stagiair biologie
17. Student (anoniem)	Technolab	stagiair psychologie
18. Student (anoniem)	Technolab	stagiair psychologie
19. Student (anoniem)	Technolab	stagiair sociale wet.schappen
20. Student (anoniem)	Technolab	stagiair laboratoriumschool
21. Student (anoniem)	Technolab	stagiair laboratoriumschool
22. Student (anoniem)	Technolab	stagiair opl. sociaal werk
23. Midas van Wijk	Technolab	freelancer, student pedagogie

Geïnterviewden van overige organisaties

Naam	Organisatie	Functie
1. Hannie Korthof	Omgevingsdienst Holland-Rijnland	duurzaamheidsadviseur
2. Marleen van Haastrecht	Hogeschool Leiden	docent gezondheidszorg, welzijn, omgangskunde
3. Sjaak Ham	Catermaat	hoofd Catermaat ZH, NH, Utr.
4. Margje Vlasveld	Leidse Milieuraad	lid Milieuraad
5. Irma Evenhuis	Voedingscentrum	projectmedewerker Gezonde Schoolkantine
6. Maaïke Rodenboog	SLO	VO-specialist

Geïnterviewde makelaars Jong Leren Eten

Naam	Organisatie	Functie
1. Henk Mirck	JLE Zuid-Holland	makelaar ZH
2. Pamela van Kessel	JLE Zuid-Holland	makelaar ZH, Gezonde School-adviseur

Overige informatieve gesprekken en/of correspondentie (geen interviews)

Naam	Organisatie	Functie
1. Liesbeth Faber	GGD Hollands Midden	adviseur gez. bevordering
2. Pel van Hattum	GGD Hollands Midden	adviseur gez. bevordering
3. Kathelijne Hazenoot	GGD Hollands Midden	adviseur gez. bevordering
4. Anita van der Helm	GGD Hollands Midden	jeugdverpleegkundige 12+
5. André Biemans	MEC Leiderdorp	medewerker NME Leiderdorp
6. Peter de Roode	Provincie ZH	senior-beleidsmedewerker
7. José Lodeweges	SLO	leerplanontwikkelaar PO
8. Pieter van den Aarsen	Technolab	fondsenwerver, ontwikkelaar
9. Thal Jonas	Technolab	ontwikkelaar
10. Dieuwke Vogelzang	Voedingscentrum	schoolkantine brigadier
11. M. Schouten	Onderwijsnetwerk ZH	coördinator